

UYGURCADAKİ SES DEĞİŞİMİ VE BU DEĞİŞİMİN PERDE ARKASI*

Milan ADAMOVIC

Çev.: Sedat ŞAHİN**

Uygurcayla ilk karşılaştığında genel Türkçe'nin ünlü uyumu ile Uygurcanın farklılık gösterdiğini görmekteyiz (Burada sözü edinilen Uygurca Yeni Uygurcadır). Diğer Türk dillerine nazaran en belirgin ses değişimi birçok Uygurca sözcükte varolan *a* ünlüsünün henüz açıklanamayan ses değişimi nedeniyle *e* ünlüsüne dönüşmesidir. Uygurca yazım dilinde açıklanabilir ama alışılmamış sesli harf değişimi aşağıda sunulmuştur.

GT. <i>ağiz</i>	Uyg. <i>eğiz</i> "ağız"	GT. <i>qari</i>	Uyg. <i>qeri</i> "eski"
<i>aqil</i>	<i>eqil</i> "akıl"	<i>qarin</i>	<i>qerin</i> "karın"
<i>ariq</i>	<i>eriq</i> "ark"	<i>sariq</i>	<i>seriq</i> "sarı"
<i>ayiq</i>	<i>eyiq</i> "ayı"	<i>tariq</i>	<i>teriq</i> "darı"
<i>baliq</i>	<i>beliq</i> "balık"		

Örneklerden görüleceği üzere, sadece ses değişikliği göze çarpmaz, aynı zamanda bir sözcükteki hecenin önünde veya sonunda yer alan *a* ünlüsü yine *e*'ye dönüşür. Yukarıda ortaya konulan örnekler göstermiştir ki, bir sonraki hecede *i* ünlüsü varsa, sözünü ettiğimiz *a*'dan *e*'ye dönüşen incelve gerçekleşir. Sözkonusu *i* sadece kelimenin kökünde veya oluşum sürecinde değil, son ekte de olabilir.

Böylelikle bütün *i* ünlüsünü içinde bulunduran son ekler eklendiğinde *a*'dan *e*'ye incelve olabilir. Son eklerle ilgili olarak aşağıda birkaç örnek verilmiştir.

<i>at</i>	"at"	<i>et-im</i>	"atım"
<i>baş</i>	"baş"	<i>beş-i</i>	"başı"
<i>al</i>	"al"	<i>el-iş</i>	"alın!"
<i>nan</i>	"ekmek"	<i>nen-im</i>	"ekmeğim"
<i>bala</i>	"çocuk"	<i>bale-si</i>	"çocuğu"
<i>al-maq</i>	"almak"	<i>el-in-mak</i>	"almış olmak"
<i>at-maq</i>	"atmak"	<i>et-il-maq</i>	"atmış olmak"

Daha sonraki hecede farklı ünlüler bulunursa, incelve gerçekleşmez, Ör: *qara* "siyah", *altun* "altın". Buradan yola çıkarak Uygurca'nın sesli harfleri içinde harfinin

* Bu makale "Der uigurische Umlaut und seine Hintergründe" adıyla Almanca olarak *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker: Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rautscholzhäusen, 13.-16. Juli 1990*, Herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn, Harrassowitz Verlag, 1993, Wiesbaden: 1-4, adlı eserde yayımlanmıştır.

** Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi.

incelmesi etkisi sadece a sesli harfi olabileceğidir. Yapısı açıklanmaya çalışılan Uygurca'da incelenerek ses değişimine uğrayan bu ses olayı indo-germen dilini hatırlatmaktadır. İndo-germencedeki ses değişimi de olduğu gibi, Uygurcadaki söz konusu bu inceleme geriye dönük ses değişimi olunur ve ses değişimi olunan ünlü olarak ele alınır, kısaca bir örnekle açıklayalım.

a-i > e-i

Söylediğimiz gibi Uygurca'daki bu ses değişimi indo-germencedeki ses değişimine benzetmektedir. Bu benzerlik belgelerle ortaya konulmuştur. Dolayısıyla Uygurca'ya farklı bir gözle bakılması gerekmektedir. Türk Dil Ailesi içinde yegane bir yeri tutmaktadır. Uygur dili daha önce de şimdi de Türk dili içinde özel bir yere sahiptir. Bu durumun diğer Türk dillerinde olmayışının nedeni, tamamen tipolojik nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Dil tipi olarak ilerlemeci ünlü ses değişiminin baskın kuralını fonetik geliştirdi ve bu ses değişiminin yasalarını oluşturdu. Uygurca'da böyle istisna bir durum meydana gelmesini ve bu ses değişiminin arka planda kalan nedenini ortaya çıkarmak gerekmektedir, çünkü bu kendine özgü inceleme indo-germencede olduğu gibi önsel olarak gerçekleşmiştir.

Uygurca'daki bu ses değişimi fonolojik açıdan da kendine özgülük gösterir. Uygurca'daki ses sistemi sesli harften önce yer alan iki acık ses içinde barındırır ve bu da acık a ve yeterince kapalı e¹. Bu sözü edinilen ses değişiminin başlangıcında sade a görüldüğü gibi kapalı e' ye dönüşür. Sesin fiziksel yapısı düşünüldüğünde diğer Türk dillerinde bu ses açık ā olmak zorundaydı. Fonolojik olarak da ele alındığında Uygurca'daki ses değişimi alışılmışın dışında kendine özgülük gösterir.

Uzun süredir yukarıda sözü edinilen ses değişiminin perde arkasını araştırırken Uygurca'daki bu olaya paralel bir şekilde İran dilinde de aynı olayın olduğunu fark ettik. İran dil ailesi içinde yer alan Sogdca da aynı olay görülmektedir. Sogdcada bir sonraki hece de i varsa ā ünlüsü ē'ye dönüşür. Örneklerde de görüldüğü üzere: *p(a)škēr* "takip etmek" < Eİ **upa-skāraya*, sogd. *sēn* "kaldırmak" < **sānya*, sogd. *nipēd* "bırakmak" < **ni-pādaya*, *p(ə)nēš* "kaybetmek" < *apa-nāsaya*, sogd. *pēn* "açmak" < *pānaya*, *āyēd* "istemek" < *āgādaya*, *xwēž* "istemek" < **xwāzaya*, *wēš* "çim" < aw. *wāstrya*-, *nēč* "burun" < *nāhikā*-, *žeđn* "şehir" < **zrādni*².

Sogd dilinde inceleme sözcüğün içinde vurgulanan ve uzun olan a'dır. Sogd dili kendi dil coğrafyası ve dil boyu dışında da kullanılmıştır. 10.yy. ve 12. yy. Uygur yurdunda ipek yolu boyunca Sogd sömürgeleri kurulmuştu ve bu sömürge nüfusu Uygurca'da konuşmaya başlamıştır.

Ses değişiminin gerçekleştiği ikinci İran kökenli dil ise Sakca'dır. Sakca el yazmalarında ağırlıklı olarak da Hotan şehrinde bulunan sayıca az belgelerin içinde ses kaymasına ilişkin çok açıklayıcı unsurlara rastlanmıştır. Sakça'daki fiil *peh-*

¹ T. Talipov vergliech in seiner Lautstudie zvuki ujugurskogo jazkov (Alma-Ata 1968), S.53-58, letteres mit dem deutschene in selben und russischen e in eti.

² Osnovy iransko gojazkoznanija. 2.Moskva 1981, S. 387-388. I. GERSHEVITCH: A Grammer of Manichaeic Sogdian. Oxford 1962, S. 184, 188, 226, 228, 542, 543.

"ulaşmak" **pati-āfya-*, *tçera* "bitirilmesi gereken iş" < *čarya-*, *māstā* "büyük" < *masita-*, *skyätta* "zaman" < **sakāti-*³ dönüşüyor.

Örneklerden de anlaşılacağı gibi Sogdcadaki ses değişimi bazı sözcüklerde *e*'ye ve bazılarında ise *a*'ya dönüşmektedir. Sogdca Doğu Türkistan'da ortaya çıkan diğer diller gibi önemli ve tanınan bir dil olup konuşma alanı çok az bir farkla Uygurca'yla tamamen örtüşmektedir. Sakalarla Uygurlar uzun zamandan beri birlikte Doğu Türkistan'da yaşamışlar ve birlikte bir budun dilbilim ortak yaşam alanı meydana getirmişlerdir. 10. v 12. yy'da Sak dilini konuşanlar Uygurlara entegre olmuşlardır. O dönemde çağdaşı olan ve Dilbilim-Antropoloji konusundan Orta Asya'ya ilişkin en kapsamlı haberi 1074 yılında tamamladığı *Divan-ı Lügat-it Türk* adlı eserinde Kaşgarlı Mahmut vermektedir. Kaşgarlı Mahmut eserinde iki dilli olan (Farsça ve Türkçe konuşan) bir boydan isim olarak ve 11.yüzyılda yaşadığından söz etmektedir. Bunun dışında bir başka boya Kañçaklara (Kençeklere) değinmekte, bu boyun Kaşgar yakınlarında yaşadığı, Kañçakca (Kençekce) konuştuğu hem de Türkçe konuştuğundan bahsetmektedir. Divan'ın bir başka yerinde Kañçak diliyle Hotan dilinin birbirine benzerliğini belgelemektedir⁴. Anlaşıldığı gibi Kaşgarlar çevresinde Sakcayla karşılaştırıldığında bir çok dilin de ortaya çıktığını görüyoruz. Bu coğrafya sonraları Uygurca'nın ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır.

Kaşgarlı Mahmut'un verdiği bu bilgiler için ona teşekkür borçluyuz. İranlılarla bir şekilde irtibatla bulunan Türk boylarının konuştuğu Türkçe tam anlamıyla Türkçe değildir.

Yaşayan İran dilinde sözü edilen ses değişimi şimdiye kadar Jagnobiş doğu ağzında ve Jezgulamiş ağzında görüldüğü aktarılmaktadır. Sogdcanın direk olarak devamı olduğu iddia edilen Jagnobiş dilinde bir çok materyal önümüzde durmaktadır: *wes* "çim" = *aw. vāstrya*, *nes* "burun" < *nāsnya*, *sen-* "kaldırmak" < *sānaya*, *pinéš-* "kaybetmek" < *apa-nāsaya*, *piréž-* "oradan kaçmak" < **apa-rāzaya*⁵ Benzer bir durum Jezgulamiş şivesinde de karşımıza çıkmaktadır: *hired* "o ulaştı" < **api-rādaya + ta*, *ned* "yağ sürmek" < **nāja+ta*, *ben* "sakal" < **upayana-*, *mağen* "orta" **madiana-*⁶. Jagnobik ve Jezgulamik yok olmak üzere olan şivelerdendir ve sadece Tacikistan'ın sayıca az olan birkaç köyünde konuşulmaktadır. Anlaşıldığı gibi sözkonusu geçmişte belli bir coğrafyada çok daha büyük önem arz etmiştir. İncelenerek meydana gelen ses değişimi olgusu dört adet İran dilinde kanıtlarla ortaya konulmuştur, buradan da İran dilinin büyük bir coğrafyaya yayıldığını kesin olarak görmekteyiz. Bunların çok eski diller olduğunu da Sogdca ve Saccadaki yazılı belgelerden anlıyoruz.

Bütün bunlar bize sonuçta, ses değişiminin Türk dili dışında İran dil ailesi daha çok ve daha derinden etkilediğini göstermektedir. Gelecekte İran diliyle Türk dili arasında fonetik açıdan nasıl bir benzerlik olduğunu ve ses değişiminin bu dillerde

³ Osnovy iranskogo gojazkoznanija. 2. Moskva 1981, S. 240-241.

⁴ Divanü Lugat-it-türk. Ed. B. ATALAY. Bd. 1 (Ankara 1938), S. 29-30, 32 und Bd. 3 (Ankara 1941). S. 118-119.

⁵ Osnovy gojazkoznanija 4. Moskva 1987, S.654-655.

⁶ Op. Cit., S. 354-355.

nasıl olduğunu kesin olarak kanıtlarla ortaya koymamız gerekmektedir.

Farklı iki dildeki değişik dil sistemlerinin ses kurallarıyla uzun vadede ve sayısız örnekler göstermesi başka bir deyişle oluşan yeni dil sistemleri o dili konuşan kişiler tarafından gerçekleştirilir. Doğal olarak İran dilinin Doğu Türkistan'da nüfus yoğunluğu bakımından zengin coğrafyada konuşulması ve özellikle de bu durumun 12 yy.'a kadar sürebilmesi Doğu Türkistan'ın coğrafi konum açısından İran topraklarının belirli bir bölümünün içinde bulunması **Tian-Şan**'da daha uzun yaşamasına neden oldu. Uygurca ses değişiminden elde ettiğimiz bilgiler bize dilin tarihsel önemini ve Doğu Türkistanda dilin nasıl ortaya çıktığını ve bu coğrafyada etnik yapının oluşturduğu dilsel olguları göstermektedir.